

เกษตรกรผู้ประกอบการหลากรุ่น กับพหุเกษตรกรรมในบริบทการท่องเที่ยว เชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์¹

Multigenerational Entrepreneur
Farmers and Pluriactivity in
Farm-Stay Agritourism

กนกวรรณ สมศิริวารังกุล

Kanokwan Somsirivarangkool

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

Department of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences,

Chiang Mai University Chiang Mai, Thailand, 50200

Corresponding author E-mail: poizfujii@gmail.com

(Received: March 13, 2022/ Revised: May 22, 2022/ Accepted: May 23, 2022)

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งทำความเข้าใจปรากฏการณ์การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ผ่านพลวัตการผลิตในภาคครัวเรือนเกษตรกร การอธิบายถึงความหลากหลายของเกษตรกรผู้ประกอบการซึ่งมีทั้งเกษตรกรรุ่นใหม่ เกษตรกรหน้าใหม่ และเกษตรกรสูงวัย เป็นการเน้นย้ำถึงความสำคัญของการสืบทอดทุนในการผลิตระหว่างรุ่นทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน ในบทความนี้การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์เป็นตัวอย่างของพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องมาจากการทำเกษตร อีกทั้งจำเป็นต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของเครือข่ายเกษตรกรผู้ประกอบการหลากหลายรุ่นเพื่อประโยชน์ในการกระจายโอกาสและทรัพยากรในบริบทของการท่องเที่ยว บทความนี้ได้ทบทวนกลไกการสร้างสังคมเกษตรเชิงเครือข่ายและสถาบันในประเทศญี่ปุ่นที่เกื้อหนุนให้เกษตรกรมีความสามารถในการดำรงวิถีการผลิตควบคู่กับการมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์พหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

อย่างเช่น ฟาร์มสเตย์จากการศึกษาเปรียบเทียบทั้งกรณีญี่ปุ่นและไทย สิ่งที่ใช้ปรับใช้กับสังคมเกษตรไทยโดยเฉพาะในระดับชุมชนท้องถิ่น คือ การให้อำนาจโดยชอบธรรมในการจัดการพื้นที่และกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์โดยรัฐและทุนทำหน้าที่เอื้อต่อการสร้างกลไกการรวมกลุ่มอันเป็นหลักประกันความมั่นคงทางสังคมเศรษฐกิจให้กับครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรในระยะยาว

คำสำคัญ: เกษตรกรผู้ประกอบการ, หลากรุ่น, พหุเกษตรกรรม, การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์

Abstract

This article aims to understand the phenomenon of farm-stay agritourism through production dynamics in the agricultural household. To describe the diversity of entrepreneurial farmers, including young generation farmers, newcomer farmers, and elderly farmers, the author emphasizes the importance of inheriting capital in production between generations at family and community levels. In this article, farm-stay agritourism is an example of economic pluriactivity that continues through farming. The participation of multigenerational entrepreneur farmer networks is required to benefit the distribution of opportunities and resources in tourism. This article also reviews the mechanism of network-institution-based agricultural society which supports farmers' production and cooperation for pluriactive lifestyle such as farm-stay agritourism in Japan. Based on the comparative study, this article asserts that each local community should have the rights to manage farm-stay agritourism areas and activities in Thailand. The state and capital should create a mechanism of integration that ensures long-term social-economic stability for households and farmer communities.

Keyword: Entrepreneur Farmers, Multigenerational, Pluriactivity, Agritourism

เกริ่นนำ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงเกษตร: ฟาร์มสเตย์และการจัดการทรัพยากรผู้สูงวัยในไทยและญี่ปุ่น ผู้เขียนได้ดำเนินงานวิจัยเชิงคุณภาพ ผ่านการศึกษาเอกสาร (documentary research) และทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง (literature review) ทั้งในกรณีศึกษาของประเทศไทยและประเทศญี่ปุ่น ในกรณีของไทย มีการลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnographic fieldwork) โดยการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์เชิงลึก ระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนธันวาคม 2563 ในพื้นที่ศึกษา 2 แห่งของอำเภอสะเมิงและอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อนำเสนอประเด็นปัญหาในโลกความจริงประกอบการวิเคราะห์ถกเถียงเชิงแนวคิด ทฤษฎีด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ประเด็นที่บทความนี้ต้องการแสวงหาคำตอบ ประกอบด้วยสองส่วนหลัก ส่วนแรก พลวัตของสังคมเกษตรนับตั้งแต่ช่วงหลังของศตวรรษที่ 20 จนถึงปัจจุบันสะท้อนถึงการสลายและการรื้อสร้างความเป็นชาวนารวมถึงสังคมเกษตรเองอย่างไร ส่วนที่สอง ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาการเกิดขึ้นของการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์แสดงถึงโอกาสในการสร้างสังคมเกษตรหลากหลายอย่างไร

กรอบคิดของบทความนี้เกิดจากทบทวนข้อถกเถียงเชิงแนวคิดทฤษฎี ดังต่อไปนี้

- (1) กระบวนการสลายสังคมเกษตร (de-agrarianization)
- (2) กระบวนการรื้อสร้างสังคมเกษตร (re-agrarianization)
- (3) กระบวนการสลายความเป็นชาวนา (de-peasantization)
- (4) กระบวนการรื้อสร้างความเป็นชาวนา (re-peasantization)

จากการทบทวนเอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่าในทัศนะข้างต้นต่างมีเกี่ยวโยงและขัดแย้งตอกันอย่างน่าสนใจ Vanhaute (2012) อ้างถึงคำอธิบายต่อกระบวนการสลายสังคมเกษตร (de-agrarianization) ของ Bryceson (1996) ว่าเป็นกระบวนการสร้างความแตกต่างทางรายได้และกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ลดรูปความหลากหลายในการยังชีพภาคเกษตร โดยที่การสลายของสังคมเกษตรอาจไม่ได้นำไปสู่การสลายความเป็นชาวนา (de-peasantization) หรือการกลายเป็นแรงงานสารพัดอย่างของชาวนา (diversified labor) เสมอไป ทว่าหากทั้งสองสิ่งเกิดขึ้นควบคู่กันก็จะทำให้ความสามารถในการแข่งขัน

ทางเศรษฐกิจและความผูกพันทางสังคมของชาวนาในสังคมเปราะบางลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะฉะนั้น กระบวนการสร้างความเป็นชาวนาจึงเปรียบได้กับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อตอบโต้ต่อการถูกทำให้เป็นชายขอบของชนชั้นชาวนาในหลายสังคมทั่วโลก ความเหลื่อมล้ำยังปรากฏผ่านความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ระหว่างกระบวนการสลายความเป็นชาวนาในเมืองศูนย์กลางที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของชาวนาใหม่ (new peasantry) ในเมืองชายขอบรายรอบ

ในประเด็นเกี่ยวกับชาวนาใหม่เดียวกันนี้ นักสังคมวิทยาชาวเนเธอร์แลนด์ Van der Ploeg (2017) ได้อภิปรายในงานประชุมนานาชาติด้านสิทธิชาวนาโลก ณ ประเทศเยอรมันว่ากระบวนการสลายความเป็นชาวนา (de-peasantization) ไม่ใช่จุดจบของชาวนาหรือแรงงานเกษตร ในทางตรงกันข้ามกระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมกับการก่อตัวหรือสร้างความเป็นชาวนา (re-peasantization) จนเกิดเป็นชาวนาใหม่ขึ้นในท้ายที่สุด ชาวนาใหม่ในที่นี้มีลักษณะของความเป็นชาวนาในสังคมเกษตร (peasant-like) มากขึ้นทั้งในแง่ของจำนวนเกษตรกรและความสามารถในการปรับตัวต่อการทำเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้การปฏิรูปที่ดิน การเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้าสู่พื้นที่เกษตร และการกลายเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่และเกษตรกรหน้าใหม่

Van der Ploeg (2017; 2018) ยังชี้ถึงความแตกต่างระหว่างชาวนา (peasants) และผู้ประกอบการเกษตรใหม่ (new agricultural entrepreneurs) ในหลายมิติ ดังเช่นว่า หากชาวนาคือผู้สืบทอด(ที่ดิน) (soil) อันเป็นสาร์ตอะทางวัฒนธรรมของความอุดมสมบูรณ์ในครัวเรือนและชุมชน ผู้ประกอบการเกษตรใหม่ก็คือผู้ที่ยึดถือเทคโนโลยีสมัยใหม่และตรรกะเหตุผลแบบตลาดในการทลายขีดจำกัดของทรัพยากรในระบบนิเวศ โดยให้ความสำคัญกับอิสระในการลงทุนแบบไร้ขีดจำกัด ตรงกันข้าม ชาวนายึดถือหลักเศรษฐกิจเชิงศีลธรรมโดยหลีกเลี่ยงการเป็นหนี้ซึ่งแม้จะหมายถึงการมีเครดิตในการกู้ยืมเงินมาลงทุน แต่หนี้สินเหล่านั้นคือบ่อนทำลายอนาคตของคนรุ่นหลัง ด้วยเหตุผลนี้เองการสืบทอดจึงเป็นการสร้างรากฐานที่ดีให้กับลูกหลานในอนาคต อย่างไรก็ตาม Van der Ploeg เสนอว่าชาวนาใหม่ (new peasants) เป็นจุดกลับและหันเหสู่บริบทเฉพาะของที่ดิน ดิน ท้องถิ่น และชาวนาผู้รู้ เนื่องจากชาวนาใหม่ในศตวรรษที่ 21 ปรารถนาถึงอิสรภาพและความ

เปลี่ยนแปลงทั้งในแง่ของปัจจัยการผลิต (การสืบทอดที่ดิน ทักษะในการผลิต ทุนร่วม) และความสัมพันธ์ในการผลิตแบบส่วนรวมของแรงงานในเครือข่ายความร่วมมือ แนวโน้มการเพิ่มขึ้นของชาวนาใหม่ในงานของ Van der Ploeg เป็นอีกหนึ่งตัวอย่างของการโต้กลับกระแสการผลิตโลกด้วยกระบวนการรื้อสร้างสังคมเกษตร (re-agrarianization) สอดคล้องกับงานศึกษาของ Hebinck (2018) ที่อธิบายถึงภาวะการรวบรวม (assemblage) ของสรรพสิ่งอย่างยืดหยุ่นในการผลิตภาคเกษตรโดยครัวเรือนรวมถึงชุมชน ในฐานะนวัตกรรมต่อต้านอำนาจครอบงำด้านอาหารและทรัพยากร ตลอดจนการทำลายรัฐและทุนผู้ซึ่งใช้เครื่องมือกำกับควบคุมความเป็นสมัยใหม่ ความเป็นเมือง และระบอบการเคลื่อนย้ายแซ่แข็งศักยภาพของสังคมเกษตรและชาวนาทุกยุคทุกสมัย

เกษตรกรผู้ประกอบการ: รุ่นใหม่ หน้าใหม่ สูงวัย

ในบทความนี้ ผู้เขียนสนใจใช้คำว่าเกษตรกรผู้ประกอบการ (entrepreneurial farmers) เพื่อสื่อถึงความสำคัญของพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกษตรกรหรือชาวนายึดถือสืบทอดและโอกาสในแง่ของการผลิตสู่ตลาด สอดคล้องกับงานของอรรถจักร์ (2560) ซึ่งชี้ชัดถึงข้อแตกต่างจากการเป็นผู้ประกอบการที่หันไปประกอบกิจการหลักนอกภาคเกษตร นอกจากนี้ การศึกษาเกษตรกรผู้ประกอบการต่างรุ่น ทั้งเกษตรกรซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่ เกษตรกรหน้าใหม่ผู้ผันตนเองเข้าสู่การยังชีพด้านเกษตรกรรมในหลายช่วงอายุ รวมถึงเกษตรกรสูงวัยผู้ซึ่งเป็นกำลังการผลิตสำคัญในพื้นที่ชนบท เพื่อสะท้อนให้เห็นว่ากระบวนการรื้อสร้างชาวนาในสังคมไทยที่ผ่านมาได้ผลิตสร้างความหมายตายตัวให้กับการเป็นชาวนาโดยไม่เปลี่ยนแปลงเกิดการแบ่งแยกหน้าที่โดยช่วงวัยและเพศ การพึ่งพาวิญญูแรงงานเป็นหลักส่งผลต่อการลดบทบาทของพหุเกษตรกรรมอันเป็นรากฐานของการผลิตแบบยังชีพในระดับครัวเรือนและชุมชน ทั้งยังเกิดการจัดการแบบแยกส่วนภายในพื้นที่มากกว่าการสร้างเครือข่ายข้ามรุ่นเพื่อประโยชน์ในการสืบทอด

บทความนี้มุ่งศึกษาเกษตรกรผู้ประกอบการผ่านบริบทการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ซึ่งเป็นแนวทางการจัดการท่องเที่ยวในระดับครัวเรือนหรือชุมชนเกษตรผ่านการเรียนรู้และลงมือทำกิจกรรมภาคการเกษตรและสังคมรูปแบบต่าง ๆ ร่วมกับเกษตรกรหรือชาวนาในท้องถิ่น การทบทวนกรณีศึกษาในประเทศญี่ปุ่นซึ่งจะได้อธิบายใน

เนื้อหาต่อไปนั้นมีส่วนช่วยในการวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขและปัจจัยทางสังคมที่ต่างจากประเทศไทย ขณะเดียวกันการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์สามารถเป็นภาพสะท้อนความเปลี่ยนแปลงในสังคมเกษตรภายใต้โลกเสรีนิยมปัจจุบันได้เป็นอย่างดี เพราะนอกจากฟาร์มสเตย์จะเป็นพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรและนักท่องเที่ยว (ในที่นี้หมายถึงรวมถึงนักศึกษา ผู้สนใจ อาสาสมัคร) สร้างรายได้เสริมให้กับเกษตรกรผู้ประกอบการ ฟาร์มสเตย์ยังเป็นตัวอย่างของพื้นที่ไหลเวียนเพื่อการสืบทอดทุนในการผลิต อันประกอบด้วยแรงงาน ที่ดิน เครื่องมือ ความรู้ และความสัมพันธ์ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกร

ปัญหาสำคัญที่ผู้เขียนต้องการชี้ให้ผู้อ่านเห็นอย่างยิ่งผ่านงานชิ้นนี้ คือ นอกจากชาวนาและเกษตรกรไทยจะประสบปัญหาหนี้สินครัวเรือนสะสมจากการลงทุนทำเกษตรในแต่ละรอบฤดูกาลผลิตแล้ว ปัญหาการขาดแคลนแรงงานรุ่นสืบทอดอันเนื่องมาจากการพรากสิทธิในการเป็นชาวนาอิสระหรือเกษตรกรอิสระในชุมชนท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการผูกขาดปลายทางแห่งโอกาสและความหวังไว้ใจกลางเมือง เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนให้กลายเป็นแรงงานไร้ทุนผ่านการเคลื่อนย้ายเข้าสู่การผลิตภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการเพื่อเริ่มต้นสะสมทุนรูปแบบต่าง ๆ ให้กับตัวเองและครอบครัว ในที่นี้ คำว่าชาวนาและเกษตรกรมีนัยสำคัญต่างกันทั้งสองแง่ นั่นคือ ชีวิตในอุดมคติและศักยภาพในการแข่งขันทางเศรษฐกิจ การเป็นชาวนาในสังคมไทยมีความย้อนแย้งระหว่างความเป็นอิสระและการพึ่งพาดลลาด ชีวิตอุดมคติที่ว่าเป็นชีวิตทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีที่เคลือบแฝงและใช้ประโยชน์จากความหมายของเศรษฐกิจแบบศีลธรรมให้กลายเป็นสารัตถะเชิงนามธรรม การยอมรับเงื่อนไขและขอบเขตการผลิตจึงอาจไม่สามารถแก้ไขวิกฤตทางศีลธรรมในโลกแห่งความเป็นจริงที่ทุนอาศัยอำนาจเชิงสถาบันในการกำหนดหลักการดำรงชีพของผู้คน ในทางตรงกันข้าม การเป็นเกษตรกรในสังคมไทยหมายถึงการมีศักยภาพในการออกแบบวิถีการผลิตให้สอดคล้องกับหน่วยการผลิตและบริภาคอื่นในสังคม เพื่อประโยชน์ในการแข่งขันทางเศรษฐกิจอย่างยืดหยุ่นและหลากหลายมากขึ้น ทักษะดังกล่าวมีลักษณะของการเป็นผู้ประกอบการที่ดำเนินกิจการด้วยการบริหารจัดการความเสี่ยงในการลงทุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต่อยอดการผลิตแบบอุตสาหกรรมและบริการบนฐานเกษตรกรรม แต่ถึงกระนั้นความเข้มข้นในการผลิตของเกษตรกรไม่สามารถการันตีความสามารถใน

การสืบทอดปัจจัยการผลิตหากปราศจากสินเชื่อและเครดิตซึ่งเป็นการประเมินความสามารถในการชำระหนี้ตามคำรับรองของสถาบันแห่งรัฐและทุน

อนึ่ง การเยียวยาและการแก้ไขปัญหาของชาวนาและเกษตรกรจึงต้องคำนึงถึงการสืบทอดครัวเรือนเกษตรกรซึ่งหมายถึงสิทธิในการครอบครองทุนการผลิต เพื่อสลายภาวะโครงสร้างหนี้ข้ามรุ่น โดยเข้าใจพลวัตการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรและการเคลื่อนย้ายของแรงงานหลากหลายรุ่น การปรับความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่เมืองศูนย์กลางและชายเียงของเมืองระดับต่าง ๆ อย่างมีมิติสามารถช่วยกระจายโอกาสในการเป็นชาวนาหรือเกษตรกรอิสระโดยไม่ตึงภาคเกษตรกรรมให้เป็นเพียงฐานที่มั่นการผลิตของชาติ ในทำนองเดียวกัน หากคนรุ่นใหม่ขาดทุนและโอกาสในการสร้างสรรค์การผลิตความเป็นไปได้ในการสร้างความมั่นคงทางอาหารอันเกิดจากกิจกรรมทางการเกษตรที่หลากหลายและเชื่อมต่อกับภาคส่วนอื่นก็ยากที่ดำรงอยู่ได้ในระยะยาว จำเป็นต้องเน้นย้ำในที่นี้ว่าภายใต้การกลับหัวกลับหางของโครงสร้างประชากรสู่สังคมแรงงานกลางคนและสูงวัยนั้น การสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจแบบข้ามรุ่น จากเดิมที่วัยแรงงานเป็นทุนมนุษย์ในการทำงานทั้งในและนอกระบบ ควรมีแผนรองรับประชากรรุ่นใหม่และประชากรสูงวัยในฐานะส่วนสำคัญของการผลิตรวมด้วย

สลาย-หรือสร้าง: กรณีชาวนาและสังคมเกษตรญี่ปุ่น

งานวิจัยเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงเกษตร: ฟาร์มสเตย์และการจัดการทรัพยากรผู้สูงวัยในไทยและญี่ปุ่น (2564) ของผู้เขียนเองสนับสนุนคำอธิบายคลื่นการพัฒนาสี่ระลอกของ Rigg (2019 อ้างถึง Baker 2003) ที่เริ่มต้นจากการพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มการผลิต การขยายโครงสร้างพื้นฐานเชื่อมต่อระหว่างพื้นที่เมืองกับชนบท การพัฒนาการศึกษาและการบริโภคมวลชน สู่กระแสเศรษฐกิจพอเพียง ผู้เขียนพบว่าพลวัตการผลิตและการปรับเปลี่ยนโครงสร้างประชากรของทั้งไทยและญี่ปุ่นต่างดำเนินไปภายใต้กระแสของการพัฒนาอันมีส่วนอย่างยิ่งต่อกระบวนการสร้างความเป็นชาวนาในลักษณะกำหนดแบบแซ่แข็งตายตัว (peasantization) แต่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญตรงที่จุดเริ่มต้นเชิงนโยบายการสร้างโครงสร้างการผลิตสมัยใหม่ผ่านการสร้างความเป็นเมืองของไทยมุ่งเน้นไปที่กระบวนการสลายสังคมเกษตร (de-agrarianization) ขณะที่นโยบายการสลายโครงสร้าง

ชนชั้นผ่านการปฏิรูปที่ดินในญี่ปุ่นส่งผลต่อกระบวนการสลายความเป็นชาวนา (de-peasantization) ด้วยกำลังในการผลิตโครงสร้างพื้นฐานตลอดจนเทคโนโลยีการผลิต ประกอบกับแนวทางการปฏิรูปที่ดินที่ต่างกันของทั้งสองประเทศ นับจากทศวรรษ 1950 จนถึงทศวรรษ 1990 เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองและสังคมเศรษฐกิจภายในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะปัญหาสังคมสูงวัยและการขาดแคลนแรงงานในพื้นที่ชนบท ญี่ปุ่นปรับตัวสู่กระบวนการรื้อสร้างความเป็นชาวนาควบคู่กับการรื้อสร้างสังคมเกษตร (re-peasantization with re-agrarianization) กระตุ้นให้ผู้คนและชุมชนหวนคืนสู่บรรยากาศการทำพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยการสนับสนุนของรัฐและทุนหลายระนาบ ทว่าความพยายามในไทยกลับมีข้อจำกัดด้านการจัดการแบบรวมศูนย์ของรัฐและทุน แม้จะมีการเคลื่อนไหวอย่างมากโดยชาวนาและเกษตรกรเองในการขยายขอบเขตการผลิตอย่างยืดหยุ่น นั่นก็คือกระบวนการรื้อสร้างความเป็นชาวนาโดยชาวนา ด้วยเหตุนี้ สังคมเกษตรไทยยังขาดกระบวนการรื้อสร้างอย่างเป็นระบบในการเปิดพื้นที่ให้กับกระบวนการรื้อสร้างชาวนาสามารถดำเนินไปได้อย่างอิสระ ดังตัวอย่างชาวนาใหม่ (new peasants) ตามคำอธิบายของ Van der Ploeg (2017; 2018)

บริบทความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสามารถแบ่งออกเป็น 4 ช่วงสำคัญ ได้แก่

- (1) การปฏิรูปเกษตรกรรมครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรในฐานะฐานการผลิต ทศวรรษ 1950-1970
- (2) การเคลื่อนตัวของโครงสร้างประชากรและวิถีเกษตรกร ทศวรรษ 1970-1980
- (3) การพัฒนาเกษตรกรในระบบ ทศวรรษ 1990-2000
- (4) การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ ตั้งแต่ทศวรรษ 2000 ถึงปัจจุบัน

ในที่นี้ ผู้เขียนมุ่งนำเสนอบทบาทของการท่องเที่ยวเชิงเกษตรในสังคมญี่ปุ่นเพื่อสร้างความเข้าใจเชิงเปรียบเทียบต่อแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตของครัวเรือนเกษตรในสังคมไทย ปรากฏการณ์การเพิ่มขึ้นของเกษตรกรหน้าใหม่ในประเทศญี่ปุ่นช่วงทศวรรษ 1960 เกิดขึ้นท่ามกลางการเติบโตของเศรษฐกิจอันเป็นผลจากการฟื้นฟูโครงสร้างการผลิตภาคการเกษตรควบคู่กับการกลายเป็นเมืองที่ส่งผลให้เกษตรกรเป็นทางเลือก

หนึ่งในการประกอบอาชีพหลังจบการศึกษาหรือเปลี่ยนอาชีพ แม้ว่าต่อมาจำนวนผู้ประกอบการอาชีพเกษตรกรจะมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ดังที่ Hisano et al. (2018) มองว่ากระบวนการสลายความเป็นชาวนาในญี่ปุ่นในยุคปฏิรูปการผลิตได้สร้างรากฐานทุนนิยมให้กับเกษตรกรผู้ประกอบการในการดำเนินกิจการอย่างเสรี แต่มักไม่ถูกศึกษาถึงประเด็นความยืดหยุ่นในการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรทั้งในและนอกภาคเกษตร แนวโน้มดังกล่าวดำเนินไปท่ามกลางการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างมากของญี่ปุ่นในอีกสองทศวรรษต่อมา จนกระทั่งเกิดวิกฤตเศรษฐกิจครั้งใหญ่ในทศวรรษ 1990 ส่งผลให้เกิดเกษตรกรหน้าใหม่ผู้ซึ่งหันมาเป็นเกษตรกรหลังจากประสบปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจและภาวะการว่างงาน เกษตรกรหน้าใหม่กลุ่มนี้มีประสบการณ์ทำงานในเมืองในยุคที่เศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของญี่ปุ่นเฟื่องฟูจนกระทั่งถดถอย เมื่อกลับมาทำเกษตรในพื้นที่ชนบทจึงมีสถานะเป็นเกษตรกรหน้าใหม่สูงวัยที่ทำการเกษตรควบคู่ไปกับการท่องเที่ยว โดยให้ความสำคัญกับการเพาะปลูกและดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรอย่างหลากหลายต่อเนื่อง (multifunctionality) สอดคล้องกับฤดูกาลมากกว่าการเน้นแม้จำนวนผลผลิตน้อย ประกอบกับแนวโน้มในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน (land conversion) จากเกษตรกรรมสู่กิจกรรมนอกภาคการเกษตรตามสภาพความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ โดยเฉพาะการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรเพื่อให้นักเรียนนักศึกษาและนักท่องเที่ยวเดินทางมาเรียนรู้ผ่านการทำกิจกรรมและในขณะเดียวกันยังสามารถเป็นส่วนหนึ่งของแรงงานในการสืบทอดการทำเกษตรในทางปฏิบัติอีกด้วย (Ohe 2008) ยิ่งไปกว่านั้น การใช้ความรู้และความพิถีพิถันตามแบบเกษตรประณีต (elaborate agriculture) ในทุกขั้นตอนการผลิตของเกษตรกรญี่ปุ่นยังเป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับสินค้าและบริการอย่างมากอีกด้วย (Patarapong and Pramuk 2018)

นับตั้งแต่ทศวรรษ 1980 ประเทศญี่ปุ่นได้นำนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวชนบท (rural tourism) มาปรับใช้เพื่อแก้ปัญหาการลดลงของจำนวนประชากรอันเนื่องมาจากการเคลื่อนย้ายของแรงงานเข้าสู่เมืองและการเข้าสู่การเป็นสังคมสูงวัยอย่างเต็มที่ (super-aged society) แต่แล้วการขยายตัวของธุรกิจที่พักประเภทรีสอร์ตขนาดใหญ่ในพื้นที่ชนบทโดยนักลงทุนภายนอกก็หยุดชะงักและทยอยปิดตัวลงด้วยวิกฤตเศรษฐกิจ นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา รัฐบาลญี่ปุ่นได้อาศัยกระบวนการสร้างชุมชนเกษตร

ควบคู่กับการสร้างความเป็นชาวนาอย่างเป็นระบบโดยเชื่อมต่อกับตลาดภายนอก (re-peasantization and re-agrarianization) หนึ่งในนั้นได้แก่การจัดการท่องเที่ยวสีเขียว (green tourism) เพื่อดึงดูดให้ผู้คนจากในเมืองเดินทางมาท่องเที่ยวหรือมาอาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบท ในแง่ของการผลิตมีการส่งเสริมหน่วยการผลิตนอกภาคครัวเรือนหลายระดับมากขึ้น ได้แก่ กิจการเกษตรส่วนตัว (individual farms) กิจการเกษตรชุมชน (Community Farming Enterprises; CEFs) และการเข้ามาลงทุนโดยบริษัทเอกชนจากภายนอก (non-farm private corporations) ยกตัวอย่างเช่น การปรับปรุงพื้นที่สาธารณะอย่างโรงเรียนรัฐซึ่งปิดตัวลงเช่นกันเนื่องจากการลดลงของประชากรเด็กเกิดใหม่ ให้เป็นที่พักและสำนักงานท่องเที่ยวของชุมชน ทำให้ผู้คนในชุมชนโดยเฉพาะแม่บ้านและผู้สูงวัยที่ไม่ได้ทำงานประจำเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ เกิดการจ้างงานสร้างรายได้เสริม รวมถึงได้รับประสบการณ์ใหม่จากการพบปะพูดคุยกับนักท่องเที่ยวจากหลากหลายพื้นที่ สอดคล้องกับนโยบายการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ (no-haku; farm/countryside stay) เพื่อสร้างการท่องเที่ยวชุมชน 500 แห่งทั่วประเทศญี่ปุ่นภายในปี 2020 โดยรัฐบาลญี่ปุ่นได้จัดตั้งองค์กร Japan Tourism Agency หรือ JTA ขึ้นในปี 2008 เพื่อเป็นหน่วยงานกลางด้านการท่องเที่ยวในการประสานความร่วมมือกับชุมชนท้องถิ่น ภาครัฐและเอกชน ระดับภูมิภาคไปจนถึงนานาชาติ (Ohe 2020)

การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ถือเป็นส่วนต่อขยายจากการผลิตภาคการเกษตรในครัวเรือนซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับพลวัตความเป็นครอบครัว ความเป็นชุมชน รวมถึงอุดมการณ์ของความเป็นชาติ จากการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์การผลิตของประเทศญี่ปุ่นซึ่งมีรูปแบบการผลิตและการสืบทอดในครัวเรือน (small-scale family farming/ agricultural household) เช่นเดียวกันกับประเทศไทยและประเทศเกษตรกรรมส่วนใหญ่ในทวีปเอเชีย ในประเด็นนี้ Rigg (2019) ได้ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านและความแตกต่างเชิงภูมิศาสตร์การเมืองโลกช่วงทศวรรษ 1990 ระหว่างกลุ่มประเทศซีกโลกเหนือซึ่งก้าวเข้าสู่ระยะการสร้างชนบทหลังการผลิต (postproductivist countryside) ให้มีความสำคัญกับคุณภาพของการใช้พื้นที่ การผลิต และการบริโภคเชิงคุณค่า ขณะที่กลุ่มประเทศซีกโลกใต้ส่วนใหญ่เติบโตอยู่ในระยะของการพัฒนาชนบทโดยพึ่งพาการผลิตอย่างเข้มข้น (productivist countryside) โดยเน้นการเพิ่มศักยภาพในการสร้างมูลค่าเศรษฐกิจในการ

แข่งขัน กรณีประเทศญี่ปุ่นจึงเป็นตัวอย่างหนึ่งของการสร้างชนบทหลังการผลิตเพื่อยกระดับคุณค่าทางการเกษตร ต่างออกไปจากประเทศไทยที่ยังคงเผชิญกับด้อยมูลค่าและความเหลื่อมล้ำจากการทำเกษตร อย่างไรก็ดี ญี่ปุ่นและไทยต่างมีแบบแผนการผลิตของครัวเรือนเกษตรกรเป็นพื้นฐาน การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างสองพื้นที่จึงอาจนำมาสู่ข้อสังเกตที่น่าสนใจเพื่อประยุกต์ใช้กับสถานการณ์การทำเกษตรในสังคมไทยปัจจุบัน

อีกทั้ง ฟาร์มสเตย์ (farmstay) เป็นกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่ได้รับความนิยมในลักษณะของการศึกษาเรียนรู้วัฒนธรรมด้านเกษตรกรรม โดยการพักอาศัยอยู่ในบ้านของเกษตรกร ติดตามเกษตรกรไปทำกิจกรรมเกษตรต่าง ๆ ในพื้นที่ แม้ว่า สเตย์ หรือ การเข้าพักค้างคืน มีทั้งแบบอยู่ในบ้านหลังเดียวกันกับเจ้าของ หรืออยู่ในบ้านพักที่เจ้าของจัดให้เป็นสัดส่วนแยกต่างหาก แต่การใช้พื้นที่ร่วมกันยังคงมีลักษณะที่เรียกว่าการท่องเที่ยวโดยชุมชน (community-based tourism) การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์หรือโฮมสเตย์ที่ดีจึงไม่สามารถจำกัดขอบเขตอยู่ที่บ้านหรือฟาร์มแห่งใดแห่งหนึ่ง แต่เป็นเครือข่ายเชิงพื้นที่ของการใช้ทรัพยากรร่วมกันในระดับชุมชน โดยเฉพาะฟาร์มสเตย์ซึ่งเน้นการทำกิจกรรมการเรียนรู้การเกษตรในพื้นที่ส่วน ไร่นา ร่วมกับกิจกรรมอาสาสมัครในชุมชนด้านต่าง ๆ การมีจำนวนที่พักเพิ่มขึ้นในชุมชนจึงส่งผลกระทบต่อการจัดการท่องเที่ยวในภาพรวม เกิดการแข่งขันภายในและการสะสมทุนส่วนบุคคลมากขึ้น ในหลายชุมชนจึงแก้ไขปัญหาด้วยการแบ่งสรรและแปรสภาพทุนเหล่านั้นเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ด้วยเหตุนี้ ฟาร์มสเตย์โดยชุมชนเป็นแนวทางหนึ่งในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงเกษตรให้สามารถเป็นทั้งวิถีชีวิตและโอกาสทางเศรษฐกิจให้กับชุมชนท้องถิ่น ชุมชนในที่นี้ไม่จำกัดเพียงขอบเขตเชิงกายภาพแต่หมายรวมถึงขอบข่ายความร่วมมือระดับต่าง ๆ เชื่อมโยงหลายพื้นที่ Ohe (2016) เสนอว่า การเพิ่มพูนทักษะการเป็นผู้ประกอบการ การขยายเครือข่ายสู่ภายนอกอย่างเช่นภาคเอกชน การประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวผ่านช่องทางสื่อสังคมออนไลน์ และการได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากภาครัฐอย่างต่อเนื่อง จะช่วยสร้างเสริมศักยภาพการท่องเที่ยวชุมชนและการสืบทอดการดำเนินงานในอนาคต

ถึงกระนั้น การท่องเที่ยวชนบทหรือการท่องเที่ยวชุมชนจำเป็นต้องอาศัยการทำเกษตรเป็นพื้นฐานสำคัญในการแข่งขันและสร้างความยั่งยืนให้กับการดำเนินกิจกรรมทาง

เศรษฐกิจในระยะยาว Gilmour and Gurung (2007) พบว่าช่วงทศวรรษ 2000 จำนวนเกษตรกรญี่ปุ่นแบบเต็มตัว (full-time farmers) มีเพียงร้อยละ 30 จากจำนวนเกษตรกรทั้งหมด อีกทั้ง ในจำนวนเกษตรกรหลัก (core farmers; ninite) เหล่านี้กว่าร้อยละ 70 มีอายุมากกว่า 65 ปี สัดส่วนเกษตรกรสูงวัยนี้สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มการสืบทอดอาชีพเกษตรกรแบบผู้ประกอบการของคนรุ่นใหม่ซึ่งทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลายควบคู่ไปกับการทำเกษตร ยกตัวอย่างเช่น ปรากฏการณ์ hyakushu (someone with hundreds of jobs) ซึ่งเป็นกระแสการเคลื่อนย้ายของคนรุ่นใหม่เพื่อไปใช้ชีวิตแบบเกษตรกรร่วมกับการทำงานลักษณะอื่นในพื้นที่ชนบทของเมืองเกียวโต (peasant-like farming/pluriactive lifestyles) (Hisano et al. 2018) หรือในกรณีเกษตรกรรุ่นใหม่ช่วงอายุ 18-40 ปี ในเมืองขนาดกลางของญี่ปุ่นที่หันมายึดถือเกษตรกรรมเป็นวิถีในการดำรงชีวิตที่เหมาะสม (viable mean) ภายใต้การคำนึงถึงบริบทแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม (Saili et al. 2020)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอาชีพเกษตรกรข้างต้นยังสอดคล้องกับผลการศึกษารุริกทงเทียวในหมู่บ้านโนะโตะ จังหวัดอิชิการ่า ประเทศญี่ปุ่นของ Chen et al. (2018) ที่พบว่ามีที่พักแบบฟาร์มอินน์ (farm inn) กว่า 17 แห่ง เจ้าของผู้ดูแลมีอายุเฉลี่ยกว่า 56-84 ปี มีรายได้เสริมเงินเกษียณจากการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรซึ่งถือเป็นการเพิ่มทุนทางเศรษฐกิจให้กับเกษตรกรสูงวัยในชุมชน อีกทั้งทุนทางสังคมจากการปฏิสัมพันธ์กับนักท่องเที่ยวอย่างหลากหลายและตอบสนองความต้องการด้านสังคมให้กับผู้สูงวัยขณะเดียวกันก็สร้างชีวิตชีวาให้กับชุมชนท้องถิ่นได้กลับมามีเทศกาลหรือกิจกรรมเพื่อการท่องเที่ยว ประเด็นที่น่าสนใจในกรณีนี้คือการเข้าถึงสิทธิในการจัดการและสืบทอดธุรกิจการท่องเที่ยวให้กับลูกหลาน และสวัสดิการขั้นพื้นฐานของผู้ประกอบการสูงวัยในญี่ปุ่นดังที่ Chen et al. พบว่าเจ้าของ farm inn ส่วนใหญ่เป็นคู่สามีภรรยาที่ทำการเกษตรแบบยังชีพ ดูแลกิจการที่พักด้วยตนเอง และมีเพียงไม่กี่กรณีที่มีรุ่นลูกรวางแผนสืบทอดธุรกิจ

ประเด็นเกี่ยวกับการสืบทอดในครอบครัวญี่ปุ่นเคยถูกนำเสนอโดย Iwamoto (1996) ไว้ว่า แม้ญี่ปุ่นจะมีการปฏิรูปที่ดินและแก้ไขกฎหมายการสืบทอดมรดกอย่างเท่าเทียมในครอบครัวตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1940 แต่หัวหน้าครอบครัวซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย

ที่อาจไล่ตามแบบจารีตยังคงทำหน้าที่ตัวแทนในการดูแลทรัพยากรดินอันเป็นทุนในการผลิตเป็นหลัก บทบาทของภรรยาและบุตรรวมถึงสะใภ้จึงมีอยู่อย่างจำกัด ถึงกระนั้น ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1990 ได้มีการยกระดับข้อตกลงร่วมในการจัดการครัวเรือนเกษตรกรซึ่งเกี่ยวพันกับทั้งระบบการทำงานภาคเกษตรกรรม ระบบเงินเกียยณของเกษตรกร การสืบทอดการดำเนินกิจการและสิทธิประโยชน์ด้านภาษีอันเนื่องมาจากการโอนกรรมสิทธิ์ให้กับทายาท ในกรณีนี้ชี้ให้เห็นว่าปัญหาการสืบทอดการทำกิจการการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ในครอบครัวสัมพันธ์กับโครงสร้างการผลิตและการเคลื่อนย้ายของประชากรในพื้นที่อย่างยิ่ง

ฟาร์มสเตย์: กรณีชาวนาและสังคมเกษตรไทย

กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงเกษตรเกิดขึ้นภายใต้ขอบเขตของชุมชนซึ่งภายในชุมชนแต่ละแห่งอาจประกอบไปด้วยความหลากหลายของเกษตรกรผู้ประกอบการและผู้ประกอบการเกษตรแตกต่างกันขึ้นอยู่กับการไหลเวียนของทุนในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม ทุกชุมชนต่างเผชิญกับการกำหนดขอบเขตชุมชนอย่างเข้มข้นโดยอาศัยนโยบายการจัดการป่าไม้และที่ดินของรัฐ นับตั้งแต่มีการปฏิรูปป่าไม้และประกาศเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ การดำเนินงานก็มีทิศทางที่นำไปสู่การสลายความเป็นสังคมเกษตรกรรม ที่แม้ว่าการเป็นชาวนาและเกษตรกรจะได้รับการส่งเสริมด้านอาชีพในฐานะฐานการผลิตเพื่อรองรับการขยายตัวของตลาดสินค้าและบริการ แต่การพัฒนากลับมีลักษณะแยกส่วนระหว่างเกษตรกรรม-อุตสาหกรรม-บริการ โดยเฉพาะการแบ่งแยกกิจกรรมการผลิตในพื้นที่ของชุมชนออกจากการจัดการพื้นที่ป่าไม้ของรัฐ จนนำไปสู่ปัญหาในการเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวมและความขัดแย้งจากการต่อสู้แย่งชิงทรัพยากรในชุมชน ระหว่างเกษตรกรด้วยกันเอง และระหว่างชุมชนกับรัฐ เงื่อนไขดังกล่าวนี้เองจำกัดอิสระและทางเลือกในวิถีการผลิตแบบพหุกิจกรรมของชาวนาและเกษตรกรให้ต้องใช้ที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยอย่างเข้มข้น (re-peasantization under de-agrarianization)

ในกรณีของประเทศไทย การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์เติบโตมาจากกระแสการทำเกษตรอินทรีย์ (organic farming) โดยเฉพาะในกลุ่มผู้บริโภคชนชั้นกลางที่นิยมเดินทางท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติและเกษตรกรรมในพื้นที่นอกเมืองแบบไปกลับมากกว่า

เป็นการท่องเที่ยวแบบหลายวันด้วยเงื่อนไขของเวลาว่างในระบบการทำงาน ผู้เขียนมองว่าการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์เป็นเหมือนกระบวนการต่อรองกับความหมายและความย้อนแย้งเชิงพื้นที่และเวลาที่ถูกกำกับโดยการสร้างความเป็นชาวนาและสังคมเกษตรแบบหยุดนิ่ง เพื่อขยายความสามารถในการเชื่อมต่อระหว่างครัวเรือนเกษตรกรกับชุมชนและเครือข่ายความสัมพันธ์อื่นโดยรอบอย่างอิสระและมีประสิทธิภาพ จากการลงพื้นที่ภาคสนาม 2 แห่ง ในอำเภอสะเมิงและอำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ กรณีศึกษาแรกในอำเภอสะเมิง เกษตรกรจากหลายตำบลได้รวมกลุ่มเป็นเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ของอำเภอสะเมิง มีการส่งเสริมกิจกรรมของกลุ่มโดยสำนักงานพัฒนาชุมชน วัด และธุรกิจในห้องถิ่น สมาชิกกลุ่มทั้งใหม่และเก่าหมุนเวียนเข้าร่วมกิจกรรมซึ่งจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องสลับเปลี่ยนไปยังพื้นที่ทำกินของสมาชิกกลุ่มแต่ละคนซึ่งเป็นเกษตรกรต่างรุ่น ทั้งเกษตรกรรุ่นใหม่ เกษตรหน้าใหม่ และเกษตรกรสูงวัย ในแต่ละครั้งผู้เข้าร่วมมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้วิธีการผลิตในลักษณะพื้นที่และข้อจำกัดในการทำเกษตรที่ต่างกัน อย่างไรก็ตาม ภาวะคาบเกี่ยวระหว่างการเป็นเกษตรกรในฐานะชาวนาและในฐานะผู้ประกอบการยังปรากฏในทิศทางการพัฒนาสังคมเกษตรของไทย ขณะที่โครงการส่งเสริมอาชีพและความยั่งยืนให้กับชาวนาและเกษตรกรไทยยังคงมุ่งประกอบสร้างตัวตนชาวนาตามอุดมคติผ่านกิจกรรมความร่วมมือต่างตอบแทนระหว่างสมาชิก กระบวนการรื้อสร้างความเป็นชาวนา (re-peasantization) แบบเสมอตัวเหล่านี้เป็นแนวทางในการสร้างความเป็นชาวนาที่เต็มจำแลงในทางเศรษฐกิจโดยปราศจากการพัฒนาเกษตรกรรมเชิงโครงสร้างที่รองรับการเป็นชาวนา (without re-agrarianization) อีกด้านหนึ่งการเป็นเกษตรกรในฐานะผู้ประกอบการเป็นส่วนขยายตัวตนการผลิตเพื่อเพิ่มโอกาสการแข่งขันในระบบเศรษฐกิจแบบตลาดโดยเฉพาะในกลุ่มผู้ผลิตและผู้บริโภคชนชั้นกลาง เช่น การท่องเที่ยวเชิงเกษตร การท่องเที่ยวเชิงการศึกษา การปลูกพืชผักอินทรีย์ การแปรรูปผลิตภัณฑ์ เป็นต้น

ทว่า ข้อจำกัดในการผลิตภายใต้ขอบเขตพื้นที่ทำกินและเครือข่ายทางสังคมที่ชาวนาหรือเกษตรกรแต่ละครัวเรือนมีย่อมส่งผลโดยตรงต่อทางเลือกในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ ในกรณีศึกษาหมู่บ้านปางเตม อำเภอสะเมิง เกษตรกรรุ่นกลางหรือช่วงอายุ 40-60 ปี เป็นกลุ่มที่ยังมีกำลังแรงงานมากพอในการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขาย เช่น ข้าว หอม-กระเทียม กะหล่ำปลี เป็นต้น หลายครัวเรือนมีหนี้สินจากการกู้ยืมเงินมาลงทุน

ทำเกษตรซึ่งมีต้นทุนค่อนข้างสูง และไม่สามารถออกจากวงจรหนี้สินเนื่องจากราคาผลผลิตตกต่ำขณะเดียวกันก็มีค่าใช้จ่ายต่อเนื่องในกระบวนการควบคุมการผลิตอย่างเข้มข้นโดยเฉพาะการปราบศัตรูพืชและการเร่งผลผลิตให้ออกตามฤดูกาล อีกทั้งการขาดแคลนแรงงานรุ่นใหม่ในการสืบทอดการผลิตยังสัมพันธ์กับแนวโน้มการจ้างแรงงานชาวไทใหญ่และการให้เช่าพื้นที่สำหรับเพาะปลูกแก่บุคคลภายนอกที่เพิ่มสูงขึ้น ด้วยลักษณะของพื้นที่ชุมชนที่ตั้งอยู่ติดกับเขตอุทยานแห่งชาติสุเทพ-ปุย มีแหล่งต้นน้ำสำคัญและเป็นพื้นที่ดูแลของโครงการฟาร์มตัวอย่างตามพระราชดำริ จึงไม่สามารถขยายพื้นที่ทำกินของชุมชนออกไปได้ และแม้ว่าการสืบทอดที่ดินในชุมชนจะมีโฉนดแสดงกรรมสิทธิ์ สามารถซื้อขายให้เป็นที่อยู่อาศัยหรือที่ดินทำกินได้ อีกทั้งเกษตรกรหลายช่วงวัยมีการปรับตัวโดยการเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มเครือข่าย เช่น กลุ่มเกษตรอินทรีย์ที่ได้กล่าวไปข้างต้นซึ่งเป็นฐานเครือข่ายในการต่อยอดสู่แหล่งรับซื้อสินค้าหรือการศึกษาดูงานในหลายจังหวัด กลุ่มผู้ค้ารายทางในเส้นทางขนส่งสินค้าและกลุ่มผู้ค้าในตลาดออนไลน์ ตลอดจนกลุ่มมัคคุเทศก์และนักท่องเที่ยวซึ่งเป็นลูกค้าของเกษตรกรรุ่นใหม่ก่อนที่จะผันตัวมาเป็นเกษตรกร แต่ข้อกังวลต่อการทำเกษตรกรรมอย่างเข้มข้นโดยใช้สารเคมีเพื่อให้ได้ปริมาณผลผลิตเพียงพอต่อการจำหน่ายของเกษตรกรส่วนใหญ่ที่ติดกับดักหนี้จากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว รวมถึงผลกระทบต่อด้านสุขภาพจากการสะสมสารพิษในร่างกายและสารเคมีที่อาจปนเปื้อนอยู่ในดินและน้ำที่ใช้ร่วมกันของชุมชน จะเป็นภูมิทัศน์ความเสี่ยงร่วมที่ทั้งการทำเกษตรอินทรีย์ การท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ การสืบทอดของเกษตรกรรุ่นใหม่ หรือแม้กระทั่งการอยู่อาศัยในพื้นที่ที่จะต้องเผชิญในระยะยาว

อีกกรณีศึกษาหนึ่งในหมู่บ้านแม่กลางหลวง อำเภอจอมทอง เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ มีนักท่องเที่ยวนิยมเดินทางมาแวะชมและพักค้างคืนโดยเฉพาะช่วงเทศกาลและช่วงฤดูหนาว หมู่บ้านแม่กลางหลวงเป็นหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง (ปกากะญอ) ที่ตั้งถิ่นฐานมานานกว่าสองร้อยปี ด้วยลักษณะที่ตั้งชุมชนเป็นพื้นที่ราบสูง โอบล้อมด้วยภูเขาและอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำตกธรรมชาติ ชาวบ้านจึงมีวิถีการทำเกษตรแบบไร่หมุนเวียนก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงมาเน้นการเพาะปลูกแบบขั้นบันไดภายในขอบเขตชุมชนที่จำกัด ความเชื่อและภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงจึงมีบทบาทสำคัญในการดูแลและแบ่งสรรน้ำ

เพื่อการเกษตรในพื้นที่ดอยอินทนนท์ได้อย่างทั่วถึงไปยังหมู่บ้านในพื้นที่ราบลุ่ม ปัจจุบันได้มีการจัดตั้งเครือข่ายลุ่มน้ำระหว่างหมู่บ้านเพื่อลดความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกันด้วย นอกจากนี้ หมู่บ้านแม่กลางหลวงซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่เขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ตามประกาศของรัฐ ที่ผ่านมามีปัญหาแนวเขตเส้นแบ่งที่ไม่ชัดเจนระหว่างพื้นที่ป่าของรัฐกับพื้นที่ทำกินของชุมชนนำมาสู่ความเสี่ยงในการแจ้งข้อกล่าวหาและดำเนินคดีบุกรุกตามกฎหมาย เทศบาลตำบลบ้านหลวงจึงร่วมกับอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ทำข้อตกลงร่วมในรูปแบบเทศบัญญัติว่าด้วยการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างมีส่วนร่วม พ.ศ.2558 ภายใต้โครงการนวัตกรรมทะเบียนประวัติการใช้ที่ดินอย่างมีส่วนร่วมแห่งแรกในเขตอุทยานแห่งชาติ เพื่อสำรวจและรับรองสิทธิที่ดินให้กับชาวบ้านในการทำกินและสืบทอดเป็นมรดกให้ลูกหลาน ทั้งนี้โดยไม่สามารถขยายหรือซื้อขายสิทธิให้บุคคลภายนอกได้

ก่อนหน้าการนำเอากลไกอำนาจส่วนท้องถิ่นมาใช้เพื่อบริหารจัดการทรัพยากรผ่านระบบทะเบียนประวัติการใช้ที่ดินนี้ ได้มีความพยายามในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินระหว่างรัฐและชาวบ้านโดยการส่งเสริมการท่องเที่ยวในพื้นที่ดอยอินทนนท์ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 ทำให้การใช้ประโยชน์ในพื้นที่เป็นไปอย่างเข้มข้นภายใต้ขอบเขตจำกัดที่มีอยู่ หมู่บ้านแม่กลางหลวงได้รับการสนับสนุนให้เป็นพื้นที่การเรียนรู้ด้านการจัดการไฟป่าและการท่องเที่ยวโดยชุมชน พร้อมกันนั้นทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมได้กลายเป็นทุนของชุมชนในการผลิตสินค้าและบริการในการท่องเที่ยว กาแฟอินทรีย์และนาขั้นบันไดเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการท่องเที่ยวในหมู่บ้านแม่กลางหลวง โดยมีเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์และนักวิจัยจากภายนอกเข้ามาเป็นที่ปรึกษาด้านการจัดการท่องเที่ยวให้กับชาวบ้าน อีกทั้งกระแสการท่องเที่ยวเชิงนิเวศซึ่งเริ่มเป็นที่นิยมขณะนั้น ทำให้ชุมชนท้องถิ่นเป็นปลายทางของการมาเยือนเพื่อศึกษาเรียนรู้รวมถึงพักผ่อนหย่อนใจของนักท่องเที่ยวอย่างหลากหลาย ได้มีการจัดตั้งศูนย์ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์บ้านแม่กลางหลวงเพื่อดำเนินการเรื่องบ้านพักและการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวโดยชุมชน ศูนย์ท่องเที่ยวนี้ดำเนินงานโดยผู้นำและคณะกรรมการหมู่บ้าน ร่วมกับหน่วยงานภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์และสถานีเกษตรหลวงอินทนนท์ นับแต่นั้นมาก็มีชาวบ้านหันมาทำธุรกิจที่พักและร้านอาหารเพิ่มขึ้นในชุมชน

ปัจจุบันจึงมีทั้งบ้านพักของศูนย์ท่องเที่ยว โฮมสเตย์ในบ้านของชาวบ้าน และที่พักเป็นหลังแยกต่างหากสำหรับนักท่องเที่ยว การเติบโตของท่องเที่ยวในหมู่บ้านแม่มกลาง หลงส่งผลโดยตรงต่อการใช้ที่ดินและทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน แม้ชาวบ้านส่วนใหญ่จะยังคงทำการเกษตร โดยเฉพาะการทำนาขั้นบันไดซึ่งในแง่หนึ่งกลายเป็นทัศนียภาพให้กับการท่องเที่ยว ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเคลื่อนย้ายไปศึกษาและประกอบอาชีพในเมือง เนื่องจากไม่สามารถยังชีพได้ด้วยการทำเกษตรเพียงอย่างเดียวและในขณะเดียวกันก็ไม่มีทุนในการจัดการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม คนรุ่นใหม่ที่หันมาทำธุรกิจร้านกาแฟและที่พักให้ความเห็นว่าการจัดการการท่องเที่ยวในชุมชนให้สามารถอยู่ได้ในระยะยาวจำเป็นต้องคำนึงถึงความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนเป็นสำคัญ ในที่นี้หมายถึงวัฒนธรรมของชาวปกาเกอะญอ ตลอดจนการเพิ่มความแตกต่างหลากหลายและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนผ่านกิจกรรมการท่องเที่ยวอย่างสร้างสรรค์ภายใต้ขอบเขตความสามารถในการรองรับนักท่องเที่ยวของชุมชนในเชิงปริมาณ

จะเห็นได้ว่า บริบทการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ที่ต่างกันของทั้งสองพื้นที่ศึกษามีรากฐานร่วมที่สำคัญอยู่บนการดำรงชีพแบบเกษตรกรซึ่งสะท้อนถึงโอกาสและความท้าทายในการพัฒนาการท่องเที่ยวแบบระยะยาวซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือในลักษณะเครือข่ายภายในควบคู่ไปกับขยายภายนอกชุมชน (place-networked) ระหว่างเกษตรกรหลากหลายรุ่น (multigenerational farmers) ขณะที่เกษตรกรสูงวัยมีแนวโน้มในการทำเกษตรกรรมแบบหลากหลายหรือพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อยังชีพด้วยกำลังแรงงานที่จำกัด เกษตรกรรุ่นใหม่ซึ่งสามารถหมายรวมถึงทั้งเกษตรกรรุ่นใหม่ที่อยู่ในวัยแรงงานไปจนถึงเกษตรกรสูงวัย หลายคนกลายเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่หลังจากเคยทำงานในเมืองแต่ต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตหลังประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะจากการว่างงานภายใต้สถานการณ์โควิด 19 กลับมาประกอบอาชีพเกษตรกรในชุมชนขึ้นอยู่กับการมีทุนและการมีหนี้ในการผลิตที่สำคัญคือที่ดินและเงินทุนเริ่มต้นในการลงทุนเพาะปลูก ทั้งเกษตรกรรุ่นใหม่และรุ่นใหม่มีแนวโน้มประกอบอาชีพเกษตรกรรมด้วยวิธีการผลิตแบบใหม่ โดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์และเทคโนโลยีออนไลน์เป็นเครื่องมือในการสร้างกิจกรรมเสริมทางเศรษฐกิจ

พหุเกษตรกรรมของเกษตรกรผู้ประกอบการหลากหลายรุ่น

“ตั้งแต่เลิกทำ [ปลูกกระเทียม] รู้สึกว่าหนี้สินจะเริ่มเพลาลง เพราะมันต้องลงทุนเยอะแล้วกว่าจะได้ตั้งคั้หลายเดือน อันนี้ [ปลูกพืชสวนอินทรีย์ เช่น กัลย มะละกอ พริก] มันลงทุนบ้าง เาหามาก็ลงทุนไป เหมือนกับว่ามันไม่ได้ลงทุนแต่ว่ามันได้เต็ม ๆ อันนี้ เกษตรกรไม่มีทางเลือกนะครับ ถ้าเราทำแล้วเราต้องมีที่ขาย บางทีทำแล้วก็ไม่มีที่ขาย ทำแล้วก็ทิ้ง บางทีตลาดตายพ่อค้าไม่เอาก็ต้องไถทิ้ง บางทีของบางอย่างก็ขายไม่ได้ อันนี้ครับปัญหาหลัก ๆ” (สัมภาษณ์เมื่อ 19 ธันวาคม 2563)

จากคำบอกเล่าของเกษตรกรรุ่นใหม่ที่ผันตัวจากการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวมาสู่การทำเกษตรอินทรีย์แบบผสมผสาน สะท้อนถึงการปรับตัวต่อประสบการณ์และวัฒนธรรมความรู้เพื่อนิยามความหมายของการทำเกษตรที่ดีผ่านการลงมือปฏิบัติ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และรวมกลุ่มกันในชุมชนเพื่อเป็นกลไกเชื่อมประสานหรือต่อรองกับเครือข่ายภายนอก อย่างไรก็ตาม วงจรหนี้สินจากการกู้ยืมเพื่อการเกษตรส่งผลให้ชาวบ้านในชุมชนส่วนใหญ่ซึ่งปลูกพืชเศรษฐกิจต้องควบคุมกระบวนการผลิตอย่างเข้มข้น ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตและการใช้พื้นที่ อีกทั้งยังจำเป็นต้องพึ่งพาตลาดภายนอกเป็นหลักด้วย เกษตรกรรุ่นใหม่ได้อาศัยพหุเกษตรกรรมตามวิธีการผลิตของผู้ประกอบการในการขยายเครือข่ายและตลาดทางเลือกสำหรับรองรับผลผลิตให้กว้างขวางขึ้น ในแง่นี้กฎหมายที่ดินและการสืบทอดจึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการกำหนดทิศทางไหลเวียนของทุนการผลิตเพื่อสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับเกษตรกรผู้ประกอบการและชุมชน ดังนั้น โจทย์หลักในการพัฒนาพื้นที่ชนบทคือการสร้างความเป็นไปได้เชิงโครงสร้างให้กับวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจหลายรูปแบบ ตลอดจนกระจายอำนาจของรัฐและทุนลงสู่ครัวเรือนและชุมชนอย่างทั่วถึง

ยิ่งไปกว่านั้น ความเป็นเกษตรกรผู้ประกอบการยังมีลักษณะที่แตกต่างกันไปในแต่ละรุ่น การสร้างเครือข่ายเกษตรกรหลากหลายรุ่นสามารถช่วยเพิ่มศักยภาพในการใช้พื้นที่เกษตรกรและดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้มีความเข้มแข็งและต่อเนื่องได้ จากกรณีศึกษาฟาร์มสเตย์ในประเทศไทยพบว่าเกษตรกรรุ่นกลางและรุ่นใหม่อาศัยแนวทางการเป็นเกษตรกรผู้ประกอบการในการแปรรูปสินค้าและบริการในการท่องเที่ยว มีทุนเครือ

ช่วยเชื่อมโยงกับภาคีภายนอก ส่วนนี้เองจะช่วยลดการผูกขาดในภาคการผลิตให้สามารถออกแบบการใช้พื้นที่และทรัพยากรได้อย่างเหมาะสมกับโครงสร้างเกษตรกรในชุมชน เปิดโอกาสให้เกษตรกรสูงวัยทั้งแบบเกษตรกรยังชีพและเกษตรกรหน้าใหม่เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งในพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนและท้องถิ่น เพิ่มคุณค่าความหมายทางสังคมและความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับผู้สูงวัยในฐานะส่วนสำคัญของชุมชน

ดังเช่นตัวอย่างการประยุกต์ใช้แนวคิด Ibasho ซึ่งแปลว่าที่ซึ่งปัจเจกสามารถเป็นตัวของตัวเองและรู้สึกเป็นส่วนหนึ่ง เพื่อส่งเสริมการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคมต่างวัยไร้อายุของญี่ปุ่น การมีโอกาสดำเนินกิจกรรมที่และเวลาร่วมกันยังสร้างความเข้าใจต่อคุณค่าของผู้สูงอายุในบทบาทหน้าที่อันแตกต่างหลากหลาย (Kiyota et al. 2015) เช่นเดียวกับงานศึกษาของ Qiu and Chen (2016) ที่นำเสนอศักยภาพของเกษตรกรสูงวัยญี่ปุ่นในการสร้างความมั่นคงทางอาหารและความอยู่รอดของเศรษฐกิจท้องถิ่น (rural viability) ด้วยการปลูกพืชผักอินทรีย์และเก็บของป่านานาชนิดของเกษตรกรหญิงสูงวัยเพื่อส่งไปขายยังพื้นที่เมืองซึ่งเป็นการสร้างรายได้และความมีชีวิตชีวาให้กับชุมชน ทั้งนี้ ด้วยเงื่อนไขที่เกษตรกรในญี่ปุ่นได้รับการสนับสนุนจากสถาบันเครือข่าย โดยเฉพาะผ่านการเป็นสมาชิกของสหกรณ์การเกษตรในญี่ปุ่น (Japan Agricultural Cooperatives; JA) หรือรู้จักในนามของ Nogyo การช่วยเหลือด้านความร่วมมือและการส่งเสริมองค์กรขนาดเล็กให้สามารถแข่งขันกับองค์กรขนาดใหญ่จึงได้รับการดำเนินงานหลายระดับตั้งแต่ระดับจังหวัด ระดับภูมิภาค และระดับประเทศ สอดคล้องกับแผนบูรณาการภาคการผลิตด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรมและบริการ ของกระทรวงเกษตร ป่าไม้ และประมงของญี่ปุ่น (Ministry of Agriculture, Forestry, and Fisheries; MAFF) ตั้งแต่ทศวรรษ 2010 การผลิตและการท่องเที่ยวเชิงเกษตรได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ JA ที่ให้คำแนะนำกับชุมชนผู้ผลิตอย่างมีส่วนร่วม และระหว่างกลุ่ม JAs ในระดับจังหวัดจนถึงระดับประเทศ แม้ว่า JA จะถือเป็นหน่วยงานภาครัฐแต่พันธกิจในการดำเนินงานค่อนข้างเป็นการกระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่น ปรับใช้การทำงานในรูปแบบเอกชนและธุรกิจเพื่อประโยชน์ทางการตลาดอย่างเชื่อมโยงกับผู้บริโภค แผนงานรอบด้านของ JA ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่การเพาะปลูก การตลาด สินเชื่อในลักษณะสหพันธ์และสหภาพเกษตรกร รวมไปถึงการประกันและสวัสดิการที่สร้างความมั่นใจต่อสวัสดิภาพในการดำเนินชีวิต

จากกรณีศึกษาในประเทศญี่ปุ่นข้างต้น สามารถนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อรัฐบาลไทยในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ นั่นคือ การใช้กลไกอำนาจรัฐและทุนหลายระดับและส่วนงานในการทำงานร่วมกับชุมชนท้องถิ่น โดยพิจารณาถึงบริบทเฉพาะและศักยภาพของพื้นที่ สนับสนุนให้ภาคเอกชนและธุรกิจสร้างสรรค์สามารถออกแบบสินค้าและบริการรองรับนักท่องเที่ยว ทั้งนี้ แผนการดำเนินงานควรสอดคล้องกับพลวัตของโครงสร้างประชากรและแรงงานในชุมชนเป็นสำคัญ เปิดโอกาสให้เกษตรกรหลากหลายรุ่นเข้ามามีส่วนร่วมและขยายเครือข่ายการทำงานเชื่อมต่อข้ามพื้นที่อย่างเป็นระบบ รองรับการจัดการเกษตรและการท่องเที่ยวในระยะยาวในรูปแบบของสหพันธ์และสหภาพเกษตรกรเพื่อสร้างหลักประกันความมั่นคงด้านสังคมเศรษฐกิจให้กับสมาชิกในชุมชนโดยเฉพาะการเข้าถึงและการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมของตนเอง

กระบวนการก่อสร้างสังคมเกษตรและความเป็นเกษตรกรจึงจำเป็นต้องดำเนินไปพร้อมกัน (re-agrarianization with re-peasantization) โดยคำนึงถึงความแตกต่างหลากหลายของเกษตรกรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีอยู่ในชุมชนท้องถิ่น ดังตัวอย่างการขยายขอบเขตเกษตรกรรมให้เป็นกิจกรรมทางสังคมเศรษฐกิจและการศึกษาในระดับมหภาคของญี่ปุ่นเป็นการให้ความสำคัญกับการผลิตภาคเกษตรกรรมในฐานะโครงสร้างและกระบวนการสร้างพลเมืองให้มีทักษะและวิถีชีวิตรองรับการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจสร้างสรรค์และวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่ชนบท ผู้เขียนยังเห็นด้วยกับข้อสรุปของ McGreevy et al. (2019) ซึ่งหยิบยกแนวคิดวิถีการผลิตเกษตร (farming modes) แบบชาวนาและแบบผู้ประกอบการ (peasant vs. entrepreneurial) ของ Van der Ploeg (2008) เพื่อเสนอหนทางดำรงอยู่ของเกษตรกรรุ่นใหม่ในญี่ปุ่นว่าทั้งเกษตรกรที่เป็นผู้สืบทอดและไม่ได้เป็นผู้สืบทอดต่างควรปรับใช้แนวทางวิถีชีวิตยืดหยุ่นหลากหลาย (pluriactive life-style) ในการสร้างวัฒนธรรมความรู้ (knowledge cultures) ของการทำเกษตรที่ดี (good farming) ทั้งในแง่ของทรัพยากรวัตถุและอวัตถุ ร่วมกับเกษตรกรอื่น ๆ ในชุมชนท้องถิ่น โดยเลือกสรรองค์ประกอบจากความแตกต่างของวิถีการผลิตแบบชาวนาที่เน้นการทำพหุกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อความเป็นอิสระจากตลาด เมื่อเปรียบเทียบกับวิถีการผลิตแบบผู้ประกอบการซึ่งพึ่งพาตลาดในการกำหนดกระบวนการผลิตจนถึงการบริโภคแบบมวลชน

กล่าวอีกแบบหนึ่ง การผลิตแบบชาวนาคือการสร้างหลากหลายในพื้นที่เกษตรกรรม ขณะที่การผลิตแบบผู้ประกอบการคือการสร้างหลากหลายในกิจกรรมทางเศรษฐกิจนั่นเอง

สรุป

โอกาสในการสร้างสังคมเกษตรหลากหลายผ่านการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์โดยเกษตรกรจำเป็นต้องคำนึงถึงเงื่อนไขในการผลิตที่เอื้อต่อการปรับตัวชาวนาหรือเกษตรกรรวมถึงชุมชนเกษตรโดยรวม กล่าวอีกอย่างคือการให้ความสำคัญกับคนและท้องถิ่นไปพร้อมกัน สร้างบ้าน (ชุมชน) ให้เหมาะกับคนอยู่และสร้างคนให้อยู่ในบ้านที่สภาพดีน่าอยู่ ผู้เขียนได้นำเสนอประสบการณ์และปฏิบัติการของเกษตรกรผู้ประกอบการผ่านกรณีศึกษาในประเทศไทยเพื่อสนับสนุนวิถีทางในการได้กลับกระแสการผลิตโลกด้วยกระบวนการรื้อสร้างสังคมเกษตร (re-agrarianization) ตามแนวคิดของ Van der Ploeg (2017; 2018) โดยมีชาวนาใหม่ (new peasants) ผู้ซึ่งต่างจากทั้งชาวนาในความหมายเดิม (peasants) และผู้ประกอบการเกษตรใหม่ (new agricultural entrepreneurs) เป็นกำลังสำคัญในการผลักดันความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรอย่างก้าวหน้า

อีกทั้ง บทความนี้ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงจุดร่วมจุดต่างภายใต้บริบทเฉพาะของสังคมเกษตรไทยและสังคมเกษตรญี่ปุ่น ปัญหาจากการมองข้ามศักยภาพของชาวนาในฐานะเกษตรกรผู้ประกอบการ ทำให้ความเป็นชาวนาดำรงอยู่ในสถานะเดิมโดยปราศจากการท้าทาย เป็นเงื่อนไขสำคัญประการแรกที่จะต้องได้รับการแก้ไข ผู้เขียนเสนอว่าการสืบทอดทุนการผลิตโดยครัวเรือนเกษตรกรและความสัมพันธ์ในการผลิตแบบส่วนรวมโดยชุมชนเกษตรกรคือหนทางในการเพิ่มอิสระและอำนาจให้กับเกษตรกร การพิจารณาครอบครัวและชุมชน (family farming and community farming) ในฐานะเครือข่ายการผลิตที่รวมตัวกันผ่านกิจกรรมลักษณะต่าง ๆ อย่างหลากหลายยืดหยุ่น โดยเฉพาะในนามของสหพันธ์และสหภาพเกษตรกรยังช่วยรองรับเกษตรกรผู้ประกอบการรูปแบบต่าง ๆ ทั้งเกษตรกรรุ่นใหม่ เกษตรกรหน้าใหม่ และเกษตรกรสูงวัย ในการสร้างวัฒนธรรมความรู้ร่วมกัน

ผู้เขียนเน้นย้ำว่าการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ในประเทศไทย จำเป็นต้องดำเนินควบคู่ไปกับการสร้างครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรให้สามารถรองรับ การสืบทอดการผลิตโดยเกษตรกรหลายชั่ววัยและที่สำคัญคือการส่งเสริมพหุเกษตรกรรม ให้เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างสร้างสรรค์และยึดโยงกับวิถีชีวิต ดังที่งานศึกษาของ Rigg (2019) รวมถึง Bruneau (2012) สะท้อนว่าความเป็นชาวนาหรือเกษตรกรในสังคม ไทยยังคงมีความสำคัญอย่างยิ่งในทางวัฒนธรรม แม้ว่าสังคมเกษตรไทยจะถูกลดบทบาท ในแง่ของโครงสร้างการผลิตและถูกควบคุมผ่านวาทกรรมการพัฒนา (de-agrarianization without de-peasantization [peasant still]) งานศึกษาโดยเฉพาะในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาจึงมุ่งศึกษากระบวนการหรือสร้างความเป็นชาวนา (re-peasantization) และการเกิด ยุคชาวนาใหม่ (neopeasants) หรือหลังสมัยชาวนา (postpeasants) เพื่อทำความเข้าใจ ประเด็นปัญหาอันหลากหลายซับซ้อนของการเป็นชาวนาหรือเกษตรกรในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็น ความเหลื่อมล้ำทางชนชั้น การเคลื่อนย้ายแรงงาน การครอบครองปัจจัยในการ ผลิต รวมไปถึงการต่อสู้ทางการเมือง

ดังที่ตลอดบทความนี้ได้สะท้อนให้เห็นแล้วว่ากระบวนการหรือสร้างสังคมเกษตร ให้สัมพันธ์กับความเป็นเกษตรกร (re-agrarianization with re-peasantization) โดยคำนึง ถึงความหลากหลายของเกษตรกรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในบริบทท้องถิ่นเป็นหลักเป็น วิถีทางแห่งการปลดปล่อยชาวนาให้เป็นอิสระจากการครอบงำทั้งปวง ประการแรกการหรือ สร้างสังคมเกษตรต้องคำนึงถึงคุณลักษณะสำคัญของเกษตรกรผู้ประกอบการทั้งรุ่นใหม่ หน้าใหม่ และสูงวัย ซึ่งมีวิถีการผลิตยืดหยุ่นปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของพื้นที่และเวลา อีกประการหนึ่งการหรือสร้างความเป็นชาวนาหรือเกษตรกรควรเน้นไปที่การเพิ่มอำนาจต่อ รองทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเกษตรกรบนฐานการผลิตแบบกลุ่มและเครือข่ายผู้ประกอบการ เกษตร สร้างกลไกรองรับการขับเคลื่อนพหุเกษตรกรรมสู่ทางเลือกการทำเกษตร สร้างสรรค์ ยกตัวอย่างเช่นการท่องเที่ยวเชิงเกษตรแบบฟาร์มสเตย์ซึ่งพึ่งพาอาศัยเครือ ข่ายความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างเกษตรกรหลากหลายรุ่นทั้งภายในและนอกชุมชน การสร้างระบบนิเวศทางธรรมชาติและวัฒนธรรมให้เกื้อหนุนการทำเกษตรหลากหลาย แบบอย่างเหมาะสมกับครัวเรือนเกษตรกรโดยเฉพาะเกษตรกรสูงวัยจะสามารถช่วยลด ช่องว่างทางสังคมอันนำไปสู่การสืบทอดและการกระจายโอกาสในทุกพื้นที่เกษตรกรรม อย่างเท่าเทียม

เชิงอรรถท้ายบท

¹บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง การท่องเที่ยวเชิงเกษตร: ฟาร์มสเตย์และการจัดการทรัพยากรผู้สูงอายุในไทยและญี่ปุ่น โดยผู้เขียนได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนพัฒนาวิชาการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีงบประมาณ 2563

บรรณานุกรม

- Baker, Chris. 2003. "The Economy of the Thai Rural Community: Dynamics and Future." Unpublished Research Document Submitted to the Thailand Research Fund, Bangkok.
- Bruneau, Michel. 2012. "Agrarian Transitions in Northern Thailand: From Peri-Urban to Mountain Margins, 1966-2006." In *Revisiting Rural Places: Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*, edited by Jonathan Rigg and Peter Vandergeest, 38-51. Singapore: NUS Press.
- Bryceson, Deborah Fahey. 1996. "Deagrarianization and Rural Employment in Sub-Saharan Africa: A Sectoral Perspective." *World Development* 24 (1): 97-111.
- Chen Bixia, Qiu Zhenmian, Usio Nisikawa, and Nakamura Koji. 2018. "Tourism's Impacts on Rural Livelihood in the Sustainability of An Aging Community in Japan." *Sustainability* 10 (8): 2896. <https://doi.org/10.3390/su10082896>.
- Gilmour, Brad and Gurung, Rajendra. 2007. "Japan Agricultural Policy Review." *Agriculture and Agri-Food Canada* 3 (1). <https://ideas.repec.org/p/ags/aaacem/46671.html>.
- Hebinck, Paul. 2018. "De-/Re-Agrarianisation: Global Perspectives." *Journal of Rural Studies* 61: 227-235. <https://edepot.wur.nl/449533>.
- Hisano Shuji, Akitsu Motoki, and McGreevy Steven R. 2018. "Revitalising Rurality Under the Neoliberal Transformation of Agriculture: Experiences of Re-agrarianisation in Japan." *Journal of Rural Studies* 61: 290-301. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.01.013>.

- Iwamoto, Izumi. 1996. "The Role of Family Management in Japan." Presented at the Second Asian Conference of Agricultural Economists in Bali, Indonesia, August 6-9, 1996.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.507.8498&rep=rep1&type=pdf>.
- Kiyota Emi, Tanaka Yasuhiro, Arnold Margaret, and Aldrich Daniel. 2015. "Elders Leading the Way to Resilience." World Bank Group and Global Facility for Disaster Reduction and Recovery. USA: Washington DC.
- McGreevy Steven R., Kobayashi Mai, and Tanaka, Keiko. 2019. "Agrarian Pathways for the Next Generation of Japanese farmers." *Canadian Journal of Development Studies/ Revue Canadienne D'études du Développement* 40 (2): 272-290.
<https://doi.org/10.1080/02255189.2018.1517642>.
- Ohe, Yasuo. 2008. "Impact of Rural Tourism Operated by Retiree Farmers on Multifunctionality: Evidence from Chiba, Japan." *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 13 (4): 343-356.
<https://doi.org/10.1080/10941660802420945>.
- _____. 2016. "Can Community-Based Rural Tourism Survive Under a Super-Ageing Society?: Challenges of An Agrarian Community in Japan." *Journal of Global Tourism Research* 1 (1): 5-8. https://doi.org/10.37020/jgtr.1.1_5.
- _____. 2020. "Features and Challenges of Rural Tourism in Japan." In *Community-Based Rural Tourism and Entrepreneurship: A Microeconomic Approach*, edited by Yasuo Ohe, 33-47. Singapore: Springer.
- Patarapong Kroeksakul and Pramuk Srichaiwong. 2018. "The Observation of Agricultural Policy in Japan: A Case Survey in Tokyo." *Journal of Agriculture and Crops* 4 (5): 43-49.
- Qiu, Zhenmian. and Chen, Bixia. 2016. "Empowerment of An Aging Population and Rural Women Farmers: A Small Business Model-A Japanese Case Study." *Journal of Resources and Ecology* 7 (6): 486-494. <https://doi.org/10.5814/j.issn.1674-764x.2016.06.009>.

- Rigg, Jonathan. 2019. *More Than Rural: Textures of Thailand's Agrarian Transformation*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Saili A. Rahman, Saili Jamayah, Aziz A.S.A., Kamil M.Z., and Aziz N.N.H. 2020. "Food Security and Sustainability: Exploring Japanese Youth Participation in Agriculture." *Food Research 4* (Suppl.5): 70-76. [https://doi.org/10.26656/fr.2017.4\(S5\).021](https://doi.org/10.26656/fr.2017.4(S5).021).
- Van der Ploeg, Jan Douwe. 2008. *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Abingdon: Routledge.
- _____. 2017. "Seven theses about re-peasantization, its relevance and foundations." Presented at the International Congress on Global Peasants' Rights in Wolpertshausen, Germany, March 7-10, 2017. <https://www.hdb-stiftung.com/en/akademie-schloss-kirchberg-en/congress>.
- _____. 2018. "From De-to Repeasantization: The Modernization of Agriculture Revisited." *Journal of Rural Studies* 61: 236-243. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.12.016>.
- Vanhaute, Eric. 2012. "Peasants, Peasantries and (De)Peasantization in the Capitalist World-System." In *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, edited by Salvatore Babones and Christopher Chase-Dunn, 313-321. London: Routledge. <https://biblio.ugent.be/publication/817430>.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. 2560. "รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการความเปลี่ยนแปลง 'ชนบท' ในสังคมไทย: บนความเคลื่อนไหวสู่ประชาธิปไตย." สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.